

**Методичні рекомендації для працівників
психологічної служби, спрямовані на
запобігання та протидію булінгу (цькуванню)
та домашньому насильству**

*Підготували працівники навчально-
методичного центру психологічної
служби і соціальної роботи:
Коротюк З.М., Демидась С.Р.,
Мерена Н.М., Ярмолицька С.О.*

Булінг (цькування) – тривожна тенденція, особливо для сучасного дитячого і молодіжного середовища. Створити сприятливі умови для розвитку, навчання і виховання – головне завдання закладу освіти. І від того, у якій атмосфері перебувають діти, залежить їхній настрій, здоров'я, бажання вчитися і, зрештою, просто приходити до школи. Перебування у безпечному, доброзичливому освітньому просторі, де панують довіра та повага, є тією основою, що сприяє запобіганню насильства та булінгу в закладі освіти.

З проблемою насильства та булінгу в закладах освіти стикаються в усьому світі, і Україна не є винятком. Це підтверджують не тільки окремі випадки, але й результати досліджень. За даними опитування «Здоров'я та поведінкові орієнтації учнівської молоді України» 2018 року, серед дітей та підлітків віком від 10 до 17 років жертвами образ, принижень чи знущань визнали себе 37,9 % серед усіх респондентів, а 35 % відповіли, що самі брали участь у образах, приниженні або знущанні з інших.

Анкетування, яке проводилось у 2019 році ГО «Ла Страда-Україна» та Інститутом модернізації змісту освіти МОН України в рамках проекту «Створення механізму протидії булінгу та насильству у закладах освіти», показало що школа, на думку дітей, є тим місцем, де вони найчастіше зустрічаються з жорстоким ставленням та знущанням. Аналіз отриманих даних показав, що 1,7 % та 1,1 % учнів піддаються насильству під час відвідування гуртків від ровесників і від дорослих відповідно.

Про те, що насильство було скоєно у класі, коли вчитель був відсутній, вказали 6,4 % опитаних підлітків, у коридорах чи на сходах – 4,2 %, десь всередині будівлі школи – 3,6 %, за будівлею школи – 3 %, на дитячому майданчику чи спортивному майданчику (під час перерви) – 2,8 %, у туалеті – 2,2 %, у спортивному залі чи роздягальні – 1,8 %, у шкільній їдальні – 1,3 % та 3,5 % учнів вказали, що насильство над ними було скоєно у класі, коли вчитель був присутній.

6,4 % респондентів зазначили те, що вони є кривдниками, тобто вчиняли насильство у школі до однокласників.

За даними опитування, представленого Дитячим фондом ООН (ЮНІСЕФ) та Спеціальною представницею Генерального секретаря ООН з питань насильства щодо дітей, третина молодих людей у 30 країнах світу стають жертвами онлайн-булінгу, а кожна п'ята молода людина змушена була пропускати заняття в школі через кібербулінг та насильство. В Україні 29% опитаних підлітків були жертвами онлайн-булінгу, а 16% були змушені пропускати через це шкільні заняття.

Майже три чверті респондентів, які анонімно відповіли на запитання молодіжного опитування U-Report, також зазначили, що найчастіше онлайн-булінг трапляється в соціальних мережах, зокрема у Facebook, Instagram, Snapchat і Twitter.

За даними громадської організації STUDENA, у 2018 році майже 64% вчителів зіткнулися з цькуванням дітей в своєму класі. Дані інших досліджень свідчать, що майже кожен третій учень в Україні так чи інакше зазнавав булінгу в школі, потерпав від принижень і глузувань: 10% – регулярно (раз на тиждень і частіше); 55 % – частково піддаються знущанню з боку однокласників; 26 % – батьків вважають своїх дітей жертвами булінгу.

Булінг (bullying, від англ. bully – хуліган, забіяка, задирака, грубіян, насильник) – прояв дискримінації, тривалий процес свідомого жорстокого

ставлення з боку однієї дитини або групи дітей до іншої дитини або групи інших дітей, що виражається у фізичних і психічних формах насильства.

Це явище більш характерне для загальноосвітніх шкіл, де учні об'єднані формально (за віковим принципом), і менш характерна для музичних, художніх шкіл тощо, де діти об'єднані спільним інтересом.

Визначення поняття «булінг» надається в ст. 173-4 КУпАП та п. 3 ст. 1 Закону України «Про освіту»:

Булінг (цькування), тобто діяння учасників освітнього процесу, які полягають у психологічному, фізичному, економічному, сексуальному насильстві, у тому числі із застосуванням засобів електронних комунікацій, що вчиняються стосовно малолітньої чи неповнолітньої особи або такою особою стосовно інших учасників освітнього процесу, внаслідок чого могла бути чи була заподіяна шкода психічному або фізичному здоров'ю потерпілого

Типовими ознаками булінгу (цькування) є:

- систематичність (повторюваність) діяння;
- наявність сторін – кривдник (булер), потерпілий (жертва булінгу), спостерігачі (за наявності);
- дії або бездіяльність кривдника, наслідком яких є заподіяння психічної та/або фізичної шкоди, приниження, страх, тривога, підпорядкування потерпілого інтересам кривдника, та/або спричинення соціальної ізоляції потерпілого.

В закладі освіти в ситуації булінгу центральним суб'єктом є дитина. Тобто:

– діти можуть потрапляти в ситуацію булінгу (бути постраждалими) від інших дітей, педагогічних працівників, обслуговуючого персоналу, батьків здобувачів освіти, інших осіб, тобто всіх учасників освітнього процесу;

– діти можуть виступати в ролі кривдника по відношенню до інших дітей, педагогічних працівників, обслуговуючого персоналу, батьків здобувачів освіти, інших осіб, тобто всіх учасників освітнього процесу.

Норми Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо протидії булінгу (цькуванню)» **не регулюють** відносини між педагогічними працівниками, обслуговуючим персоналом закладу освіти, батьками здобувачів освіти, іншими особами. Відносини між вище згаданими особами регламентуються іншими відповідними нормативно-правовими актами.

Необхідно розуміти, що не кожен конфлікт, навіть у школі, є булінгом. Булінг – це діяння, яке має на меті завдання шкоди психічному чи фізичному здоров'ю, або завдало такої шкоди. Якщо відбувається сварка між дітьми і один з дітей впав і вдарився – це не є булінгом. Але у випадку, коли наявні насмішки, приниження, нецензурні висловлювання і штовхання, які носять принизливий характер і мають на меті завдання шкоди, підпорядкування інтересам кривдника – такі дії вже є булінгом і потребують відповідного реагування.

Види та форми прояву булінгу:

- фізичний булінг - штовхання, підніжки, зачіпання, бійки, стусани, ляпаси, «сканування» тіла, нанесення тілесних ушкоджень тощо,

- психологічний булінг - принизливі погляди, жести, образливі рухи тіла, міміки обличчя, поширення образливих чуток, ізоляція, ігнорування, погрози, жарти, маніпуляції, шантаж тощо,
- економічний булінг - крадіжки, пошкодження чи знищення одягу та інших особистих речей жертви, вимагання грошей тощо,
- сексуальний булінг – принизливі погляди, жести, образливі рухи тіла, прізвиська та образи сексуального характеру, зйомки у переодягальнях, поширення образливих чуток, сексуальні погрози, жарти тощо,
- кібербулінг – приниження, розповсюдження чуток та образливих коментарів за допомогою мобільних телефонів, інтернету, інших електронних пристроїв (пересилка неоднозначних фото, обзивання по телефону, знімання на відео бійок чи інших принижень і викладання відео в мережу інтернет, цькування через соціальні мережі).

Ознаки, за якими можна розпізнати булінг:

- когось затискають в кутку приміщення ;
- коли дорослий підходить до групки дітей вони, замовкають, розбігаються, різко змінюють діяльність (можуть обійняти «жертву», начебто все в порядку);
- один з учнів не обирається іншими (в ізоляції);
- весь клас сміється над одним і тим же учнем;
- прізвиська дуже образливі;
- по обличчю одного з учнів: блідий, червоний, в сльозах, наляканий, ознаки насильства на тілі;
- молодші школярі бояться зайти в туалет;
- школярі після уроків не розходяться, когось чекають біля школи.
- занижена самооцінка, наявність почуття провини;
- поява швидкої втомлюваності, заниженої спроможності до концентрації уваги;
- демонстрація страху перед появою інших учасників освітнього процесу;
- схильність до прогулювання навчання;
- відмова йти до закладу освіти з посиланням на погане самопочуття
- відлюдкуватість, уникнення однолітків, бажання спілкуватись із значно молодшими дітьми;
- намагання приховати травми та обставини їх отримання
- скарги на пошкодження чи зникнення особистих речей;
- скарги на вимагання особистих речей, їжі, грошей тощо.

Обставини та причини булінгу.

Мотивацією до булінгу стають заздрість, помста, відчуття неприязні, прагнення відновити справедливість; боротьба за владу; потреба підпорядкування лідерів, нейтралізації суперника, самоствердження, власна невпевненість агресора, відчуття сили і впливу над іншим тощо аж до задоволення садистських потреб окремих осіб. Однак суть булінгу вчені вбачають не в самій агресії чи злості кривдника, а в почутті зневаги, презирства, відрази агресора щодо жертви.

Необхідно пам'ятати, що значну роль у виникненні булінгу відіграє в однаковій мірі сім'я агресора, так і жертви: неконструктивні стилі вирішення конфліктів, проблеми комунікації, стиль батьківського виховання, соціальний статус сім'ї тощо; вплив ЗМІ (телебачення - фільми, інтернет – комп'ютерні ігри, соцмережі); педагоги (їх поведінка, вчинки).

Найчастіше жертвами булінгу стають діти, які мають:

- фізичні вади – носять окуляри, погано чують, мають порушення опорно-рухового апарату, фізично слабкі;
- особливості поведінки – замкнуті чи імпульсивні, невпевнені, тривожні;
- особливості зовнішності – руде волосся, веснянки, відстовбурчені вуха, незвичну форму голови, надмірну худорлявість чи повноту;
- недостатньо розвинені соціальні навички: часто не мають жодного близького друга, краще спілкуються з дорослими ніж з однолітками;
- страх перед школою: неуспішність у навчанні часто формує у дітей негативне ставлення до школи, страх відвідування певних предметів, що сприймається навколишніми як підвищена тривожність, невпевненість, провокуючи агресію;
- відсутність досвіду життя в колективі (так звані «домашні» діти) або нові учні;
- деякі захворювання: заїкання, дислалія (порушення мовлення), дисграфія (порушення письма), дислексія (порушення читання);
- знижений рівень інтелекту, труднощі у навчанні;
- високий інтелект, обдарованість, видатні досягнення;
- низька самооцінка;
- слабо розвинені гігієнічні навички (неохайні, носять брудні речі, мають неприємний запах);
- специфічні інтереси;
- національність, релігія, соціальний статус.

Таким чином, можна виділити *три групи причин* щодо формування терору в дитячому колективі:

1. Зовнішні (вплив дорослих – учителів, батьків) - проблеми сімейного виховання (відсутність комунікацій з батьками, гіперопіка над дитиною, авторитарний стиль виховання, насилля у сім'ї, опосередкована популяризація нетолерантності); проблеми шкільної системи (культура репресивних заходів, маніпулювання учителем колективом за допомогою булінгових форм, ігнорування проблеми на рівні школи).
2. Поведінкові (дитина проявляє/не проявляє активність, на яку від неї очікує більша частина класу – відмінник, підлиза, ябеда, двієчник, занадто активний/пасивний, експресійний/закритий тощо).
3. Особисті (фізичні чи психологічні особливості дитини – вади розвитку, колір шкіри чи волосся; майнові можливості дітей; релігія та ін.).

Наслідки знуцання над дітьми(за даними ВООЗ):

- соматичні наслідки - головний біль, біль в спині та животі;
- психологічні розлади (депресія, поганий настрій, нервозність, фобії, тривожність, почуття самотності та думки про суїцид);
- занижена самооцінка, комплекс неповноцінності;
- відлюдкуватість, прогули школи;
- психологічна дезадаптація – неспроможність сформуватись повноцінному індивіду, який би відповідав вимогам суспільства;
- розвиток стійких моделей асоціальної поведінки, серед яких агресія, насильство;
- поширення алкоголізму та наркоманії через негативні поглинені емоції (тобто замовчування випадків насилля);

- зниження активності мозку, ризик масивних розумових блокад;
- зниження імунітету, що призводить до частих захворювань дитини;
- слабка концентрація на навчанні;
- проблеми зі сном як у жертв, так і у свідків та переслідувачів;
- втрата впевненості у власних силах;
- ускладнюються соціальні комунікації, страх розмовляти з певними людьми, формується закритість та боязнь публічності, з'являється самотність;
- проблеми з кар'єрним зростанням у дорослої людини.

Типові риси учнів, схильних ставати булерами (за Д.Ольвеус):

- відчувають сильну потребу панувати й підпорядковувати собі інших учнів, переслідуючи власні цілі;
- імпульсивні й легко шаленіють;
- часто зухвалі та агресивні в ставленні до дорослих (передусім батьків і вчителів);
- не виявляють співчуття до своїх жертв;
- якщо це хлопчики, вони зазвичай фізично сильніші за інших.

Типові риси учнів, схильних стати жертвою булінгу:

- полохливі, вразливі, замкнуті й сором'язливі;
- часто тривожні, невпевнені в собі, нещасні й мають низьку самооцінку;
- схильні до депресії й частіше за своїх ровесників думають про самогубство;
- якщо це хлопчики, вони можуть бути фізично слабкішими за своїх ровесників.

Типові риси дітей-спостерігачів:

- ззовні пасивно сприймають прояви переслідування у своєму колективі;
- на психологічному рівні через себе проводять те, що відбувається у школі
- властивий страх (стати жертвою);
- можуть перейматись власною безпорадністю (не можуть зупинити насилля);
- можуть винити себе у тому, що вони або приєднались до переслідувача, або – не змогли зупинити його.

Ці риси є водночас і причиною, і наслідком булінгу.

Ролі, які виконують спостерігачі у ситуації «шкільного булінгу»:

- послідовники - беруть активну участь у цькуванні, але не є ініціаторами;
- прихильники - схвалюють, але самі участі не беруть;
- пасивні прихильники – з цікавістю спостерігають, але відкрито не підтримують;
- захисники – намагаються допомогти;
- потенційні захисники – не схвалюють, хочуть допомогти, але не допомагають;
- байдужі свідки - учні, які керуються принципом «не моя справа».

У більшості випадків діти усвідомлюють, що найкращий шлях у системі самозбереження – це підтримати сильного булера, особливо під загрозою стати наступною «жертвою». Крім того, значна частина дітей позитивно ставляться до переслідувачів. Вони фактично усвідомлюють, що насильницька модель поведінки є ефективною для досягнення популярності серед підлітків. Але у той же час дослідження доводять, що втручання спостерігачів у процес булінгу припиняє

конфлікт. Таким чином, *основна увага в процесі формування антибулінгових стратегій має приділятися саме спостерігачам.*

Ознаки дітей-жертв булінгу:

- немає друзів;
- боїться йти до школи, «втікає» у хворобу, постійно спізнюється;
- приходиться зі школи сумна;
- часті забої, синці та інші травми;
- просить додаткові гроші, злодійство;
- низька самооцінка, тривожність, відлюдкуватість;
- постійна подавленість, самотність, замкнутість;
- мовчазні, не мають бажання йти на розмову;
- з'являються пошкоджені речі;
- нанесення самоушкоджень;
- порушення сну і апетиту, нервовий тик;
- втечі з дому;
- втрата інтересу до занять.

Ознаки булера:

- фізично та соціально більш енергійний за своїх однолітків;
- не вміє сприймати відмову;
- має середню чи високу самооцінку;
- часто проявляє ознаки егоїзму чи нарцисизму;
- ймовірно, став жертвою у минулому;
- сприймається лідером у колі однолітків;
- буває імпульсивним;
- його легко вивести з себе;
- не вистачає співчуття до інших;
- має не надто високий емоційний інтелект;
- полюбляє агресивні спортивні ігри.

За даними Д. Марцинковського, в Україні 80% дітей до 15-ти річного віку зіштовхувались з проявами цькування – чи як спостерігачі, чи як жертви, чи як ініціатори переслідувань. І близько 8% є хронічними жертвами, тобто піддаються булінгу декілька разів на тиждень.

У навчальному закладі в булінгу найчастіше бере участь ціла група учнів. Якщо лідер групи – булі (булер), то інші наслідують його поведінку і беруть участь у цькуванні однокласників. Це дає групі внутрішній імпульс, з одного боку, створює ефект причетності, згуртування. Інший результат спільного цькування – послаблення почуття відповідальності за свої дії.

Найчастіше булінг відбувається в місцях, де контроль з боку дорослих менший або відсутній взагалі. Це можуть бути: їдальні, сходи, коридори, вбиральні, роздягальні, спортивні майданчики. Знущання найбільш поширені в початковій або середній школі, рідше у старшій. Однак, необхідно відмітити, що в старшій школі булінг набуває більш прихованого характеру. Кривдники-хлопці частіше застосовують фізичне насильство, дівчата – дражняться, поширюють чутки, ігнорують та бойкотують жертву. За даними ВООЗ, Україна займає 7 місце у світі за

кількістю переслідувачів та 9 місце – за кількістю жертв цькування серед 15-ти річних.

Схильними до булінгу можуть бути як хлопці, так і дівчата. Хлопці частіше вдаються до фізичного булінгу, а дівчата у більшості випадків застосовують більш непрямі дії, такі як розповсюдження пліток про однокласників, або ж ізолювання останніх шляхом виключення із спільної діяльності або груп. Проте з віком, як хлопці, так і дівчата більше вдаються до словесного і соціального булінгу.

Усі дії в булінгу, попри їх різноманіття, мають спільні риси:

- намір нашкодити – кривдник навмисно викликає емоційний або фізичний біль у потерпілого, насолоджується спостерігаючи;
- погроза подальшої агресії – кривдник і жертва розуміють, що це не перший і не останній випадок знущання
- дисбаланс влади – кривдник та жертва обов'язково різні за соціальним статусом, фізичною чи психологічною адаптованістю до середовища, різної статі, раси, релігії, сексуальної орієнтації тощо.

Булінг впливає на всіх, хто бере в ньому участь або спостерігає, та має деструктивні наслідки в майбутньому житті:

1. Ті, хто піддаються булінгу:

- втрачають відчуття емоційної та фізичної безпеки, довіри до місця, у якому мають перебувати щодня;
- відчувають безпорадність і страх від постійної загрози. Булінг провокує тривожні та депресивні розлади, пригнічує імунітет;
- втрачають повагу до себе. Страх та невпевненість руйнують здатність до формування та підтримки стосунків з однолітками, що призводить до відчуття самотності;
- втрачають інтерес до різних форм активності та не можуть нормально навчатися. У деяких випадках можна простежити зв'язок між потерпанням від булінгу та розладами харчування (анорексії та булімії), емоційної сфери (депресіями та суїцидальною поведінкою).

2. Ті, хто булять:

- частіше за інших потрапляють у ситуації, де проявляється насилля та порушуються закони;
- частіше беруть участь у бійках, причетні у вандалізмі, залучаються до ранніх статевих стосунків, мають досвід вживання алкоголю та наркотичних речовин.

3. Ті, хто вимушені спостерігати:

- часто страждають від відчуття безпорадності, етичного конфлікту: втрутитись у ситуацію булінгу чи ж залишитись осторонь;
- потерпають від депресивних станів чи перезбудження, намагаються менше відвідувати школу.

Навіть поодинокий випадок булінгу залишає глибокий емоційний слід, що робить проблему найпоширенішою причиною звернень до дитячого психолога.

Багато людей вважають булінг звичним явищем, нормальною частиною дитинства. Але факти вказують на те, що булінг – це серйозне питання для сучасної молоді, яке вимагає втручання дорослих. І в різному віці ця проблема потребує

різних рішень.

Коли діти приходять до початкої школи, їх стосунки з однолітками набувають все більшого впливу. Фізичні знущання, які були поширені у дошкільному віці, можуть перерости більше в соціальні. Дорослі можуть цього не бачити, а дітям все важче про це говорити.

Тому коли дитина здається надзвичайно стурбованою, не хоче ходити до школи, або регулярно скаржитися на головний біль та біль у животі, якщо у дитини проблеми з агресією чи, здається, їй бракує емпатії, батьків це повинно насторожити!

Звичайно, батьки не можуть захистити своїх дітей від будь-якої небезпеки, яку може представляти життя, але вони можуть допомогти сформувати навички, необхідних для створення та підтримання здорових стосунків та припинення насильства та булінгу.

Одна з найефективніших речей, які дитина може зробити, щоб зупинити прояви булінгу – це сказати дорослому. Дітям може бути не комфортно про це говорити, вони можуть бути збентежені або перелякані тим, що розмови погіршать проблему.

Булінг як явище в цілому побороти неможливо. Він є складовою людської природи та його викорінення аналогічне усуненню усіх форм насилля з людського життя. Але зменшити і кількість, і гостроту всіх крайнощів та активно сприяти дитячому колективу ефективно пройти процес формування як індивідуальних «я», так і групових «ми» - це можливо.

Враховуючи те, що цькування носить груповий та масовий характер, то і його подолання має носити комплексний характер. Тому у роботі з профілактики та подолання булінгу повинні бути залучені всі учасники навчально-виховного процесу – батьки, адміністрація навчального закладу, учні, педагоги, а також структури, що відповідають за масове формування суспільних цінностей (державні інститути, засоби масової комунікації).

У процесі подолання шкільного насилля важливим є урахування вікових особливостей під час подолання булінгу. Для молодших дітей більшу роль відіграють батьки, тому основне завдання – це робота з батьками та батьків з дітьми. Для старших дітей – більшу роль відіграють власні колективи, в яких вони беруть участь. Тому для них впливовішими будуть групові заняття та пошук вирішень проблеми через запропоновані власні (зрозуміло контрольовані дорослими) алгоритми.

Залежно від рівня завдань можна виокремити *три важливих і одночасних напрямки з подолання булінгу*: індивідуальний, груповий та загальносуспільний.

I. Індивідуальний підхід дозволяє вирішити проблему шкільного насилля для однієї дитини. Цей шлях передбачає окрему роботу з жертвою, переслідувачем та свідком.

Робота з жертвою:

- підвищення самооцінки: - прийняття дитиною своїх індивідуальних особливостей, процесів дорослішання; - залучення до спорту; - залучення до інших груп (позашкільна освіта); - сформувати культуру спілкування з ровесниками (навички стресостійкості, вміння відстояти себе, формування навичок командної діяльності, знайти «авторитетного» друга-помічника); -

виявити унікальні можливості дитини та розвивати їх;

- робота з сім'єю (відкорегувати особливості виховання дитини).

Робота з переслідувачем:

- виявити справжнього ініціатора насилля;
- роз'яснювальна робота про шкоду такої поведінки для оточуючих;
- корегування його соціальної поведінки (формування емпатичних навичок), формування навичок ненасильницького вирішення конфліктів;
- робота з батьками (які умови проживання, відносини в сім'ї);
- визначити мотиви насильницької поведінки

Робота з спостерігачем:

- контроль за самооцінкою дітей;
- донесення думки, що від позиції кожного (індивідуальної позиції) залежить загальна ситуація в класі;
- формування культури втручання в процес насилля.

Індивідуальний підхід може знизити ризики для конкретної дитини. Однак застосування виключно індивідуального підходу не призведе до: а) подолання переслідувань у колективі; б) усунення дитини з самого процесу булінгу.

Індивідуальний підхід може змінити роль дитини в колективі (зі статусу жертви чи зі статусу переслідувача). Але він не вирішує проблему в цілому, а лише створює умови для соціальної мобільності для однієї дитини: вертикальну (зміна ролі в межах ієрархії однієї групи) чи горизонтальну (переведення до іншого класу, школи).

2. *Груповий підхід* має на меті зменшити застосування насилля дітьми у межах однієї групи і передбачає активне включення у діяльність групи – але як медіатора – дорослого (вчителів, психологів чи ін. спеціалістів).

- Позашкільні заняття з класом (проведення змагань, походи).
- Роз'яснення класу (групі) поняття булінгу як явища (перегляд фільмів, рольові ігри, постановка спектаклів, створення презентацій, слайд-шоу).
- Розвивати та закріплювати у дітей (особливо – стосується свідків) упевненість щодо необхідності захищати і свої межі, і межі слабших (жертви).
- Формування емпатії в групі та спроможності контролювати свої почуття.
- Робота з батьками – роз'яснення суті булінгу, ролі батьків в її вирішенні.
- Формування у дітей навичок антибулінгової поведінки.
- Формування толерантності у групі.

3. *Загальнонаціональний підхід* - передбачає цілеспрямований вплив на громадську думку та зміни державної політики у сфері виховання дитини:

- Формування авторитетності та компетентності педагога.
- Надмірна централізація та теоретизація навчання.
- Посилення цінностей сім'ї (тісна співпраця «школа-батьки»).
- Робота із медійним простором та засобами масової інформації.

Інколи старші діти, підлітки можуть *самотійно спробувати впоратись із агресивними нападами* своїх кривдників:

- Ігнорувати кривдника.
- Якщо ситуація не дозволяє піти, зберігати самовладання, використати гумор.

- Стримувати гнів і злість. Говорити спокійно і впевнено, показати силу духу.
- Не вступати в бійку. Що агресивніша реакція - то більше шансів опинитися в загрозовій для безпеки і здоров'я ситуації.
- Не соромитися обговорювати такі загрозові ситуації з людьми, яким довіряєте. Це допоможе вибудувати правильну лінію поведінки і припинити насилля.

Методи припинення булінгу в школі:

- Розмова з дітьми молодшого шкільного віку, осуд. Бесіди з усіма учасниками цькування, показати непривабливість поведінки агресорів і виказати власне негативне ставлення до подій.
- Після 12 років вплив на агресора ззовні дорослим через групу ровесників, формуючи громадську думку.
- Залучення авторитетного союзника. Розмовляти з класом повинен авторитетний для дітей педагог або дорослий.

Орієнтовна схема припинення булінгу педагогом:

1. Оцінити об'єктивно поведінку дитини (булі, жертви), апелюючи фактами.
2. Спробувати зрозуміти мотиви «поганої» поведінки.
3. Вибрати доцільну техніку втручання для припинення «витівки» учня.
4. Допомогти класу проявити турботу про того, кого ображають.
5. Вибрати стратегії підтримки значущості учня, підвищення його самооцінки.
6. Залучити до співпраці батьків та колег-педагогів.
7. Звернутися до шкільного психолога, соціального педагога за консультацією.
8. Не приховувати випадки булінгу в класі заради збереження репутації школи.

Заходи протидії булінгу в школі:

1. Моніторинг і аналіз актуальної ситуації.
2. Створення шкільної антибулінгової політики.
3. Розробка та реалізація плану заходів щодо попередження і реагування на проблеми булінгу.
4. Наявність прогресивних антибулінгових дисциплінарних заходів.
5. Організація роботи психологічної служби щодо профілактики та подолання булінгу.
6. Створення інформаційних матеріалів.
7. Навчання співробітників.
8. Навчання учнів.
9. Інформування батьків.
10. Залучення соціальної служби, поліції.

Шляхи боротьби з насильством у школі:

1. Всі члени шкільної спільноти повинні прийти до єдиної думки, що дискримінація, цькування в школі є неприйнятними, повинні знати форми і види булінгу, його ознаки і наслідки.
2. Спільно з учнями мають бути вироблені правила поведінки в класі, а потім загальношкільні правила. Правила повинні бути складені в позитивному ключі

«як треба», а не як «не треба» поводитись. Правила мають бути зрозумілими, точними і короткими.

3. Дисциплінарні заходи повинні мати виховний, а не каральний характер. Осуд, зауваження, догана мають бути спрямовані на вчинок учня і його можливі наслідки, а не на особистість порушника правил.
4. Жоден випадок насильства або цькування і жодну скаргу не можна залишати без уваги.
5. Учням важливо пояснити, що будь-які насильницькі дії, образливі слова є неприпустимими.
6. Реакція на насильницькі дії має бути негайною (зупинити бійку, припинити знущання) та більш суворою при повторних випадках агресії.
7. При аналізі ситуації необхідно розібратися в тому, що трапилося, вислухати обидві сторони, підтримати потерпілого і обов'язково поговорити з кривдником, щоб зрозуміти, чому він або вона так вчинили, що можна зробити, щоб таке не повторилося.
8. В залежності від тяжкості вчинку, можна пересадити учнів, запропонувати вибачитися, написати записку батькам або викликати їх, позбавити учня можливості брати участь у позакласному заході.
9. Учням треба пояснити, що навіть пасивне спостереження за знущаннями і бійкою надихає кривдника продовжувати свої дії. Свідки події повинні захистити жертву насильства і за необхідності покликати на допомогу дорослих.
10. Необхідно запровадити механізми повідомлення про випадки насильства, щоб учні не боялися цього робити. Ці механізми повинні забезпечувати учням підтримку і конфіденційність, бути тактовними.
11. Для успішного попередження та протидії насильству необхідно проводити виховні заняття з навчання навичкам ефективного спілкування та мирного розв'язання конфліктів.

Алгоритм протидії та профілактики дитячого булінгу для батьків:

1. Подолання «презумпції мовчання» у дитини (довести до відома дорослих проблему)- цікавитись життям дитини: розширення спілкування з дитиною.
2. Надання дитині психологічної підтримки у разі отримання повідомлення про булінг. Дитина має відчувати, що: а) її провини в ситуації немає, а є проблема, яку треба вирішувати; б) всі проблеми вирішуються і ця вирішиться теж; в) батьки застосують всі важелі для вирішення цього питання.
3. Перш, ніж переходити до конкретних дій, усвідомити те, що невтручання батьків призведе до поглиблення психологічних проблем у дитини, а втручання, яке не принесе реального результату – збільшить напади на дитину (як помста).
4. Спробувати розібратись у ситуації.
5. Групова діяльність (співпраця з педагогом, психологом, директором та ін.).
6. Індивідуальна діяльність.

Батьки повинні усвідомлювати, що чим більше спілкування у сім'ї – тим менше проблем відчуватиме дитина у своєму житті.

Якщо ваша дитина стала жертвою булінгу:

- зберігайте спокій, будьте терплячими, не потрібно тиснути на дитину;
- поговоріть з дитиною, дайте їй зрозуміти, що ви не звинувачуєте її в ситуації, що склалася, готові її вислухати і допомогти;
- запитайте, яка саме допомога може знадобитися дитині, запропонуйте свій варіант вирішення ситуації;
- поясніть дитині, до кого вона може звернутися за допомогою у разі цькування (психолог, вчителі, керівництво школи, старші учні, батьки інших дітей, охорона);
- повідомте керівництво навчального закладу про ситуацію, що склалася, і вимагайте належного її урегулювання;
- підтримайте дитину в налагодженні стосунків з однолітками та підготуйте її до того, що вирішення проблеми булінгу може зайняти деякий час.

У разі, якщо вирішити ситуацію з боулінгом на рівні школи не вдається – повідомте поліцію!

Якщо ви стали свідком булінгу:

- втрутитися і припинити цькування – булінг не слід ігнорувати;
- зайняти нейтральну позицію в суперечці – обидві сторони конфлікту потребують допомоги, запропонувати дітям самостійно вирішити конфлікт;
- пояснити, які саме дії Ви вважаєте булінгом і чому їх варто припинити;
- уникати в спілкуванні слів «жертва» та «агресор», аби запобігти тавруванню і розподілу ролей;
- повідомити керівництво навчального закладу про ситуацію, що склалася і вимагати вжити заходів щодо припинення цькування.

Якщо ваша дитина агресор:

- відверто поговоріть з дитиною про те, що відбувається, з'ясуйте мотивацію її поведінки;
- уважно вислухайте дитину, з повагою поставтеся до її слів;
- поясніть дитині, що її дії можуть бути визнані насильством, за вчинення якого настає відповідальність;
- чітко і наполегливо попросіть дитину припинити таку поведінку, але не погрожуйте обмеженнями і покараннями. Повідомте їй, що будете спостерігати за її поведінкою;
- зверніться до шкільного психолога і проконсультуйтеся щодо поведінки своєї дитини під час занять – агресивна поведінка і прояви насильства можуть бути ознакою серйозних емоційних проблем.

Пам'ятайте, дитина-агресор не зміниться відразу! Це тривалий процес, який потребує витримки і терпіння!

У разі підозри на випадок булінгу, керівник закладу освіти та інші залучені працівники зобов'язані діяти відповідно до Порядку реагування на випадки булінгу (цькування) та Порядку застосування заходів виховного впливу, затверджених наказом МОН України № 1646 від 28.12.2019 р. «Деякі питання реагування на випадки булінгу (цькування) та застосування заходів виховного впливу в закладах освіти».

Згідно вищевказаного наказу алгоритм дій в ситуаціях булінгу наступний:

Булінг

Виявлення педпрацівниками

- вжити невідкладних заходів з припинення
- надати домедичну допомогу + 103
- звернутись до Нацполіції (за потреби)
- **повідомити керівника ЗО** (усно, письмово, електронними засобами)

Керівник ЗО

- **протягом 1 доби** повідомляє Нацполіцію
- повідомляє одного з батьків/опікунів сторін булінгу
- повідомляє ССД (для захисту та з'ясування причин та їх усунення)
- повідомляє ЦСССДМ (оцінка потреб, соціальні послуги)
- **скликає засідання комісії з розгляду випадку булінгу (не пізніше 3 робочих днів з дня повідомлення)**

Склад комісії (не менше 5 осіб)

із педпрацівників, в т.ч. психолог і соціальний педагог, ССД, ЦСССДМ, батьки (за згодою), сторони булінгу (за потребою), інші суб'єкти реагування на випадки булінгу

Завдання комісії:

- Збір інформації щодо обставин булінгу (пояснення сторін, висновки психологів/соціальних педагогів, експертні висновки, збережена інформація на технічних та електронних засобах тощо)
- Розгляд та аналіз зібраних матеріалів щодо обставин

Накази:

- Про створення комісії з розгляду випадків булінгу
- Про призначення відповідальної особи з виконання Плану заходів з профілактики насильства
- Рішення про проведення розслідування

Протокол засідання комісії

Розгляд триває до 10 днів

Рішення засідання комісії

(доводиться до учасників освітнього процесу)

Визначаються заходи для усунення причин

Визначаються заходи виховного впливу

Визначаються рекомендації вчителям та батькам

Керівником здійснюється моніторинг ефективності виконання Плану заходів (мінімум 1 раз/рік)

Ці заходи реалізують педагогічні працівники, ССД та ЦСССДМ

Психологічний та соціально-педагогічний супровід здійснює психолог та соціальний педагог ЗО, а якщо їх немає у ЗО, то ССД, ЦСССДМ

Отже, механізм реагування працівників школи на виявлені або встановлені факти булінгу наступні:

- При встановленні факту або підозрі на наявність булінгу батьки або вчитель повідомляє про це адміністрацію закладу.
- Адміністрація спільно із соціально-психологічною службою школи невідкладно реагує на представлені факти.
- Безпосередня робота класного керівника, практичного психолога та соціального педагога з булерами та жертвами.
- Бесіда з учнями класу щодо з'ясування проявів булінгу.
- Бесіда окремо з булерами та окремо з жертвами третирування.
- Бесіда окремо з батьками булерів та окремо з батьками жертв булінгу щодо ситуації, що склалася та визначення шляхів її подолання.
- Відпрацювання навичок поведінки жертв та виведення їх зі стану жертви.

Профілактика, протидія та реагування на випадки домашнього насильства

Формування особистості дитини починається в сім'ї, багато в чому залежить від особливостей стосунків та характеру спілкування між її членами. На жаль, уже в сім'ї діти стикаються з проявами насильства, якому не мають можливості протистояти.

Проблема домашнього насильства є актуальною для всіх країн світу, в тому числі і для України, де продовжує спостерігатися зростання числа випадків жорстокого поводження з дітьми, використання некоректних методів виховання, приниження людської гідності. Це вимагає уваги фахівців різного профілю для пошуку й розробки ефективних стратегій попередження насильства, результативних технологій з надання допомоги дітям, які постраждали від насильства, а також зменшення довготривалих соціальних та медичних наслідків насильства над дітьми.

Насильство має багато видів, і серед них – **домашнє насильство та насильство за ознакою статі** (гендерно зумовлене насильство), насамперед насильство проти жінок та дівчат (сексуальне насильство, булінг, насильство у збройних конфліктах та постконфліктних ситуаціях, насильство в інституційному середовищі за ознакою статі, наприклад в інтернатах, навчальних закладах тощо)

Домашнє насильство – діяння (дії або бездіяльність) фізичного, сексуального, психологічного або економічного насильства, що вчиняються в сім'ї чи в межах місця проживання або між родичами, або між колишнім чи теперішнім подружжям, або між іншими особами, які спільно проживають (проживали) однією сім'єю, але не перебувають (не перебували) у родинних відносинах чи у шлюбі між собою, незалежно від того, чи проживає (проживала) особа, яка вчинила домашнє насильство, у тому самому місці, що й постраждала особа, а також погрози вчинення таких діянь. **Дитина, яка постраждала від домашнього насильства** – особа, яка не досягла 18 років та зазнала домашнього насильства у будь-якій формі або стала свідком (очевидцем) такого насильства. (*Закон України «Про запобігання та протидію домашньому насильству»*)

Насильство за ознакою статі – діяння, спрямовані проти осіб через їхню стать, або поширені в суспільстві звичаї чи традиції (стереотипні уявлення про соціальні функції - становище, обов'язки тощо - жінок і чоловіків), або діяння, що стосуються переважно осіб певної статі чи зачіпають їх непропорційно, які завдають фізичної, сексуальної, психологічної або економічної шкоди чи страждань, включаючи погрози таких дій у публічному або приватному житті (*Закон «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків»*).

Основні ознаки домашнього насильства:

- умисел в діях (за попереднього наміру) - особа, яка вчинила насильство, усвідомлювала або повинна була усвідомлювати характер вчинюваних нею дій або бездіяльності, передбачала або могла передбачити можливість настання шкідливих наслідків;
- домінування - дії унеможливають ефективний самозахист. (переваги кривдника – вік, фізична сила, статус...);
- дії порушують права і свободи особи - кривдник завжди намагається контролювати свою жертву, тим самим обмежуючи права та свободи (адміністративна, кримінальна відповідальність);
- насильницькі дії спричиняють шкоду (фізичну, психологічну, матеріальну) іншій особі (матеріальна втрата, ушкодження, погіршення емоційного стану);
- циклічність (насильство завжди йде по колу – раз в 1 міс., тиждень). Кожного наступного разу цей цикл може скорочуватися в часі;
- тенденція до зростання (з часом може ставати більше інтенсивним та жорстоким).

Причини, що призводять до домашнього насильства:

- соціальні (напруження, конфлікти, насильство в суспільстві, ЗМІ);
- економічні (матеріальні нестатки; відсутність заробітку грошей; безробіття);
- психологічні (стереотипи поведінки);
- педагогічні (відсутність культури поведінки – правової, моральної, громадянської, естетичної, економічної, трудової);
- соціально-педагогічні (відсутність усвідомленого батьківства, сімейних цінностей у суспільстві, позитивної моделі сімейного життя на засадах гендерної рівності, сімейного виховання на основі прав дитини);
- правові (ставлення до насильства як до внутрішньосімейної проблеми, до членів сім'ї – як до власності; недостатня правова свідомість);
- політичні (схильність до гендерних стереотипів; недостатній пріоритет проблем сім'ї та гендерної рівності; брак уваги до батьківства);
- соціально-медичні (відсутність репродуктивної культури, відповідального батьківства; алкоголізм, наркоманія, агресія тощо);
- фізіологічні та медичні (порушення гормонального фону, обміну речовин, швидкості реакцій; прийом збуджувальних лікарських препаратів; хвороби нервової системи тощо).

Соціально-економічні фактори ризику насилля в сім'ї:

1. Низький дохід, що незадовільняє основні потреби членів родини.
2. Безробіття.
3. Велика сім'я вимагає матеріальних і емоційних затрат.
4. Молоді батьки.
5. Неповна сім'я.
6. Приналежність для групової меншості.
7. Погані квартирні умови.
8. Відсутність соціальної допомоги.

Фактори ризику, обумовлені структурою сім'ї і моделлю спілкування.

1. Сім'я батьків-одинаків, багатодітна сім'я через нестабільність).
2. Отчим в сім'ї або прийомні батьки.

3. Конфліктні або насильницькі відносини між членами сім'ї.
4. Проблеми між батьками (сексуальна незадоволеність, недостатня емоційна підтримка тощо).
5. Межпоколінна передача.
6. Проблеми взаємовідносин батьків і дитини.
7. Емоційна і фізична ізоляція сім'ї (відсутність соціальних контактів, формальної і неформальної підтримки).

Фактори ризику, обумовлені особистістю батьків:

1. Особливості особистості тата, мами (батьки володіють ригідністю, домінуванням, тривожністю, швидкою дратівливістю, низька самооцінка, імпульсивність, залежність, агресивність, замкнутість і т.д.).
2. Негативне відношення батьків до оточуючих і неадекватні соціальні очікування по відношенню до дитини (поведінка дитини сильний для них стресор).
3. Низький рівень соціальних навичок(невміння вирішувати конфлікти, знімати стрес, просити допомогу тощо).
4. Психічне здоров'я батьків (*наявність депресії*, психопатологічні відхилення, нервозність, схильність до суїцидів)
5. Алкоголізм і наркоманія батьків і наслідки цих зловживань (психофармакологічні проблеми і афективні порушення).
6. Проблеми із здоров'ям.
7. Емоційна нерозвинутість.
8. Неразвинутість батьківських навичок і почуттів.

Особистість дитини як фактор насилля:

- Небажані діти.
- Недоношені діти.
- Діти-погодки в багатодітній сім'ї.
- Діти з вродженими чи набутими вадами.
- Діти з розладами і особливостями поведінки.
- Діти з певними особливостями особистості (вимогливий, замкнутий...)
- Діти із звичками, що діють на нерви батькам.
- Діти з низькими соціальними навичками.
- Діти з особливостями зовнішності.
- Діти, які виношувались чи нораджувались важко, з проблемами.

Відтворенню гендерно зумовленого насильства проти жінок і дівчат сприяють:

- системна дискримінація жінок через їх стать;
- гендерні стереотипи;
- звинувачення жертв насильства;
- слабкість правової та політичної бази щодо гендерної упередженості;
- культурні норми, соціальний тиск на постраждалих та свідків насильства;
- низька обізнаність населення про ознаки, прояви та можливі механізми реагування в ситуації насильства, і як наслідок – низька ідентифікація та самоідентифікація.

Розрізняють **наближені, або гострі** (відчутні відразу після факту насильства, розвиваються у короткий проміжок часу), і **віддалені наслідки** жорстокого поведіння з дитиною (можуть розвиватися та мати вплив протягом життя).

Наслідки домашнього насильства для дитини:

- Тілесні травми.
- Перенесення негативного досвіду насильницької поведінки в майбутнє власне життя (пережите у дитинстві насильство в сім'ї дитина засвоює як норму, яку вона наслідуює у своїй власній родині, у вихованні своїх дітей; ігнорування почуттів дитини).
- Виникнення психологічних травм, що деформують особистість - комплекс жертви, а згодом – агресія до інших.
- Безжально ставиться до своїх однолітків.
- Часто пропускає шкільні заняття через нездужання психосоматичного характеру.
- Часто відчуває безсилля, біль, сором, провину.
- Спостерігаються розлади емоційної сфери, що проявляються у підвищеній тривожності, необґрунтованій зміні настрою, депресіях, котрі можуть спровокувати навіть суїцидальні спроби.
- Часто спостерігається порушення сну, сприйняття та відчуттів, виникає неприйняття свого тіла.
- Внаслідок недовіри до світу з'являється замкненість, відчуття самотності.
- *Серед віддалених наслідків насилля* - алкоголізм, аддиктивна, делінквентна поведінка.

Законодавство України у сфері протидії домашньому насильству закріплює **чотири форми домашнього насильства та насилля гендерно обумовленого**: фізичне, сексуальне, психологічне, економічне. Спеціалісти, які працюють з дітьми, повинні знати та вміти застосовувати інформацію про наслідки жорстокого поводження з дітьми та ознаки (індикатори) вчинення насильства для вчасного виявлення проблеми, попередження її розвитку, надання дитині допомоги з метою її реабілітації, а також для вжиття заходів з притягнення кривдників до відповідальності.

Законодавство України по запобіганню та протидії домашньому насильству та насильству гендерно обумовленому

Прийняті закони України:

26.04.2001р.- Закон України № 2402-III із змінами та доповненнями «Про охорону дитинства»

8.09. 2005р. - Закон України № 2866-IV «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків» (зміни в 2017р.)

19.06.2003р. - Закон України №966-IV «Про соціальні послуги» (із змінами 2019р.)

06.12.2017 р. – Закон України № 2227-VIII «Про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України з метою реалізації положень Конвенції Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу з цими явищами»

07.12.2017 – Закон України № 2229-VIII «Про запобігання та протидію домашньому насильству»

Підзаконні акти

Постанови КМ України від 22.08.2018р.

№658 «Про затвердження Порядку взаємодії суб'єктів, що здійснюють заходи у сфері запобігання та протидії домашньому насильству і насильству за ознакою статі»;

№655 «Про затвердження Типового положення про притулок для осіб, які постраждали від домашнього насильства та/або насильства за ознакою статі»;

№656 «Про затвердження Типового положення про мобільну бригаду соціально-психологічної допомоги особам, які постраждали від домашнього насильства та/або

наси́льства за ознакою статі».

Розпорядження КМУ України від 10.10.2018 № 728-р «Про схвалення Концепції Державної соціальної програми запобігання та протидії домашньому насильству та насильству за ознакою статі на період до 2023 р.».

Постанова КМУ від 03.01.2018 р. № 800 «ПОРЯДОК взаємодії органів державної влади, органів місцевого самоврядування, закладів та установ під час забезпечення соціального захисту дітей, які перебувають у складних життєвих обставинах, у тому числі таких, що можуть загрожувати їх життю та здоров'ю»

Наказ МСПУ від 01.10.2018 р. № 1434 «Про затвердження Типової програми для кривдників»

Спільний наказ Мінсоцполітики та МВС від 13.03.2019 р. № 369/180 «Про затвердження Порядку проведення оцінки ризиків вчинення домашнього насильства»

Наказ МВС України від 01.08.2018 № 654 «Про затвердження Порядку внесення уповноваженими підрозділами органів Національної поліції України термінового заборонного припису стосовно кривдника»;

Накази МОН України:

від 22.05.2018 р. № 509 «Положення про психологічну службу» (zareєстрований у МЮУ 31.07.2018 за № 885/32337);

від 02.10.2018 № 1047 «Про затвердження Методичних рекомендацій щодо виявлення, реагування на випадки домашнього насильства і взаємодії педагогічних працівників із іншими органами та службами».

Окремі новачі закону України «Про внесення змін до кримінального та кримінального процесуального кодексів України»

домашнє насильство:

окре́мий злочин (ст. 126-1 КК)

обтяжуюча обставина (ст. ст. 67, 152, 153 КК)

визнано злочинами:

примушування до шлюбу (ст. 151-2 КК)

оновлене визначення зґвалтування (ст. 152 КК)

сексуальне насильство (ст. 153 КК)

каліцтво статевих органів (ст. 121 КК)

примушування до стерилізації (ст. 134 КК)

примушування до аборту (ст. 134 КК)

невиконання обмежувальних заходів, обмежувальних приписів або не проходження програми для кривдників (ст. 390-1 КК)

жорстоке поводження та приниження, що мають системний характер, як пом'якшуюча обставина для постраждалих, які вчинили насильницький злочин проти кривдника (ст. 66, 116, 123 КК)

введено судову процедуру щодо застосування обмежувальних заходів (ст. 79, 91-1 КК) тощо

Домашнє насильство є наслідком складної взаємодії чинників різного рівня, то необхідний комплексний підхід у розв'язанні цієї проблеми. Профілактична робота з питань домашнього насилля вимагає структурної профілактики насильства над дітьми. Це системна, комплексна, скоординована діяльність, яка охоплює всі види профілактики (первинної, вторинної, третинної) з відповідними діями та послугами, спрямована на зміну поведінки особистості, обставин, в яких вона (особистість) перебуває, та передбачає прийняття відповідних рішень на рівнях особистості та її відносин, громади та суспільства в цілому.

Види профілактики	Мета профілактики	Зміст профілактики	Рівень впливу
Первинна	Створення умов для попередження ситуації з ризиком насильства	Загальна просвіта педагогів, батьків, учнів щодо цього явища	Особистість, стосунки, громада, суспільство
Вторинна	Усунення причин можливого насильства, обмеження його розповсюдження	Цілеспрямована робота з окремою групою дорослих і дітей з метою зміни ставлення до поводження з дітьми	Особистість, стосунки, громада, суспільство
Третинна	Реабілітація особистісного та соціального статусу особи, зокрема дитини, яка постраждала від насильства. Робота з кривдником, усунення причин насильства	Робота з тими, хто постраждав від жорстокого поводження з дітьми	Особистість, стосунки, громада, суспільство

Засоби первинної профілактики - **просвіта та інформаційна підтримка**, які реалізуються через:

- інформаційні кампанії з метою усвідомлення оточення проблеми;
- освітні програми з популяризації засад усвідомленого батьківства та розвитку дитини;

- функціонування «гарячої» телефонної лінії;

- консультування у різноманітних організаціях, установах тощо.

Засоби вторинної профілактики реалізуються через:

- відповідне (реакційне) спостереження та виявлення випадків насильства;

- єдину службу інформаційно-консультативної допомоги дітям, молоді та сім'ї;

- роботу з сім'єю, підлітками у відповідності з індивідуальним планом;

- сімейні групові форми роботи тощо.

Засоби третинної профілактики насильства – пакет соціальних, освітніх і медико-психологічних заходів та послуг, спрямованих на реабілітацію особистого та соціального статусу людини, зокрема дитини, яка зазнала насильства.

Соціально-психологічна допомога дітям і підліткам, батькам повинна полягати у зменшенні негативного впливу пережитої травми на подальший розвиток, запобіганні відхилень у поведінці, полегшенні реадaptaції в суспільстві, а також у вживанні заходів з припинення насильницьких дій над дитиною. Така допомога особам, які постраждали від насильства включає заходи профілактичного, діагностичного та корекційно-терапевтичного характеру .

Можна виокремити **три основних завдання**, вирішення яких має бути передбачено планом соціально-психологічного супроводу:

- 1) гарантування безпеки дитини, у тому числі – формування мережі значущих дорослих, які зможуть її захистити;

- 2) забезпечення емоційної підтримки дитини та її психологічної реабілітації (послуги психолога, який готовий працювати з такою категорією дітей);

- 3) забезпечення соціальної підтримки дитини та її сім'ї – надання необхідних

соціальних послуг для подолання сім'єю ситуації насильства.

Основні етапи роботи працівників ПС з фактом насильства щодо дитини в сім'ї:

- ідентифікація і фіксація випадку
- постановка сім'ї на облік
- збір інформації й оцінка ситуації (діагностика)
- планування і узгодження впливів
- втручання в ситуацію (корекція)
- контроль та оцінка роботи

Завдання працівників ПС в роботі з дитиною, яка зазнала насильства:

- зменшити в дитини почуття сорому, провини, безсилля (ПП),
- допомогти в зміцненні почуття власної значущості (ПП),
- сформувані нові форми поведінки (СП),
- сприяти взаємодії з навколишніми людьми (СП).

Найефективніші втручання - **застосування поведінкової та когнітивної техніки, а також робота з дитиною і родиною.** Ключові навички, якими має оволодіти дитина: здатність визначати, дотримуватися та регулювати емоції, поведінку; навички з управління страхами та тривогами; визначення та зміни соціальної поведінки; навички з вирішення проблем.

Робота з батьками дає змогу їм підвищити рівень своєї обізнаності щодо гармонійних та ефективних методів виховання дитини, усвідомити необхідність і можливість виховання без насильства; отримати знання і навички спілкування з дитиною без агресії, злості, без конфлікту, за принципом «вчуся не карати, а домовлятися»; поступово усвідомити особливості спілкування, причини неконтрольованих виявів агресії до дитини.

Робота з дітьми спрямована на відпрацювати навички ефективної взаємодії та спілкування без насильства, можливості порівняти відчуття від насильницьких та ненасильницьких впливів на власну особистість, обрати конструктивну, свідому позицію щодо вибору правильної поведінки.

Щоб запобігти та протидіяти випадкам домашнього насильства чи його повторенню, потрібно вчасно звертатись за допомогою у відповідні служби та організації. Дана інформація повинна бути розміщена на сайті, на інформаційному стенді освітнього закладу, щоб дитина чи дорослий міг звернутись по допомогу.

Куди звертатися у випадку насильства?

Фахівцям важливо знати та надавати інформацію, куди і яким чином звертатися за допомогою у випадку проявів насильства:

- До поліції за номером 102.
- До медичних закладів.
- До центру соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді.
- До служби у справах дітей.
- До управління сім'ї та молоді районної, міської чи обласної держадміністрацій.
- До громадських організацій, які надають допомогу постраждалим від насильства.
- До психолога, соціального педагога, класного керівника тощо.
- До близької людини.
- На телефони «Гарячих ліній».

Де і як отримати допомогу у випадках домашнього або гендерно зумовленого насильства:

- Викликайте національну поліцію України: **102 !!!**
- Звертайтеся одразу до лікарні або поліклініки, якщо зазнали фізичного чи сексуального насильства, потребуєте медичної допомоги **103**
- Національна «гаряча лінія» з попередження домашнього насильства, торгівлі людьми, гендерної дискримінації, із захисту прав дітей (у будні дні з 10:00 до 18:00): **0 800 500 335** (безкоштовно зі стаціонарних), **116 123** (безкоштовно з мобільних)
- Гаряча лінія з попередження домашнього насильства Управління сім'ї та молоді Тернопільської ОДА (безкоштовно з 9.00 до 18.00) **0800 750 408**
- Національної дитяча лінія з питань захисту прав дітей (з 12.00 -16.00): **0 800 500 225** (безкоштовно зі стаціонарних), **116 111** (безкоштовно з мобільних)
- Всеукраїнська дитяча лінія «Телефон Довіри»: **0 800 500 21 80**
- Національна дитяча «гаряча лінія» Центру «Ла Страда-Україна»: **772**
- Національна цілодобова лінія з питань запобігання суїцидів та профілактики психічного здоров'я «Lifeline Ukraine» - **7333**
- Безкоштовний цілодобовий номер національної «гарячої лінії» безоплатної правової допомоги: **0 800 213 103** ; Тернопіль **068 355 13 63**; Тернопільська обл. **(0352)- 528-365**
- Служба у справах дітей ТОДА (якщо діти стали жертвами насильства чи його свідками) **(0352) 52-63-63** Тернопільська обл.; **(0352) 25 48 44** Тернопіль
- Тернопільський обласний центр соціальних служб у справах сім'ї, дітей та молоді (консультації) **(0352) 22- 03-95** Тернопільська обл.; **098 174 77 41** Тернопіль
- Надати тимчасовий притулок (до 90 діб) жертвам домашнього насильства у центрі соціально-психологічної допомоги «Родина» **(0352) 28 79 29**
- Уповноважений Верховної Ради з прав людини: **0 800 50 17 20**
- Уповноважений Президента України з прав дитини: **(044) 255 76 75**

Допомогти у вирішенні деяких проблем можуть також громадські організації:

- Соціальний центр для жінок ГО «Асоціація жінок України ДІЯ» Тернопільський підрозділ (психологічні та юридичні консультації) **097 570 40 52**
- БО «Центр соціальної підтримки для дітей та сімей «Відкрите серце» - тимчасове проживання жінок, які опинились у складних життєвих обставинах **096 847 97 21**
- Консультаційний центр «Колиска Життя» **097 923 02 04**
- ГО «ТМЖК «Відродження нації» - консультування по питаннях протидії торгівлі людьми та консультування мігрантів (безкоштовно в межах України з 8.00 до 20.00) **527** або **0 800 505 501**

Будь-який вид жорстокого поводження з дітьми та підлітками веде до найрізноманітніших наслідків, але їх об'єднує одне – шкода здоров'ю чи небезпека для їх життя. Насильство, пережите в дитинстві, має тенденцію відтворювати себе від покоління до покоління. Тому, щоб уникнути негативних наслідків дітям і підліткам необхідно надавати своєчасну кваліфіковану допомогу: профілактичну, консультаційну, корекційну. Вибір конкретного методу в роботі з жертвами насильства залежить від: віку, рівня когнітивного розвитку дитини, виду перенесеного насильства, від стану психічного і фізичного здоров'я. Який би метод не застосовувався, потрібно знати, що головною метою при наданні допомоги дітям, які пережили жорстоке ставлення в сім'ї є розпізнавання і адаптивне вираження почуттів, що пов'язані з пережитим зловживанням і зневагою.

Рекомендовані джерела:

1. <http://lt.multycourse.com.ua/ua/page/22/103>
2. <http://osvita.ua/school/62303/>
3. <http://www.edu.gov.on.ca/eng/multi/ukrainian/bullyinguk.pdf>
4. <http://www.stopbullying.com.ua/>
5. <https://bilyayivka.city/read/card/3080/scho-take-buling-ta-chomu-pro-nogo-treba-znati-vsime-batkam-poyasnyuyut-u-centri-socialnih-sluzhb>
6. <https://childdevelop.com.ua/articles/conflict/3218/>
7. <https://glavcom.ua/columns/mkuleba/stop-buling-tri-problemi-batkiv-yaki-vplivayut-na-dityachu-agresiyu-447694.html>
8. <https://glavcom.ua/specprojects/stopbullying/koli-vashu-ditinu-ckuyut-posibnik-dlya-batkiv-452001.html>
9. <https://glavcom.ua/specprojects/stopbullying/yak-viyaviti-zhertvu-ckuvannya-u-shkoli-algoritm-dlya-batkiv-469447.html>
10. <https://mon.gov.ua/ua/osvita/zagalna-serednya-osvita/protidiya-bulingu/korisni-posilannya-shodo-temi-antibulingu>
11. <https://pedpresa.ua/193947-za-buling-karatymut-vchyteliv-batkiv-i-ditej-zareyestrovano-zakonoproekt.html>
12. <https://short.media/znushhannya-u-shkoli-yak-navchiti-ditinu-protistoyati-nasilstvu-bulingu.html?lang=uk>
13. https://tsn.ua/lady/dom_i_deti/deti/stop-buling-yak-zrozumiti-scho-ditinu-obrazhayut-u-shkoli-1228611.html
14. <https://ua.censor.net.ua/n3089176>
15. https://www.pedrada.com.ua/article/1556-bulng-u-shkol-v-nebezpets-pedagog?utm_source=letter&utm_medium=letternew&utm_campaign=letternews_rnp_120718&ustp=F
16. <https://www.the-village.com.ua/village/children/children/263143-buling-u-shkoli-chomu-diti-tskuyut-ditey-i-scho-z-tsim-robiti>
17. URL: <http://https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#n8>
18. URL: <http://https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80731-10>
19. <http://knowledge.org.ua/uk/bezpeka-ta-zahist-ditini-rodini-ta-specialistiv-u-period-karantinu-shostij-vebinar-proiektu-spilno-socialni-poslugi-dlja-simej-u-gromadi/>
20. <http://knowledge.org.ua/uk/poperedzhennja-ta-reaguvannja-na-vipadki-domashnogo-nasilstva-u-period-karantinu-7-vebinar-proiektu/>
21. <http://knowledge.org.ua/uk/vebinar-poperedzhennja-ta-reaguvannja-na-vipadki-domashnogo-nasilstva-pokrashennja-mizhvidomchoi-vzaiemodii/>
22. <http://knowledge.org.ua/uk/sogodni-startuie-vseukrainska-akcija-16-dniv-proti-nasilstva/>
23. <https://mon.gov.ua/ua/news/akciya-16-dniv-proti-nasilstva-mon-rekomenduye-provesti-urok-shodo-pitan-problem-u-simyi>
24. <https://osvitanova.com.ua/posts/4522-16-dniv-proty-nasilstva-materialy-do-rozmovy-chy-zaniattia-shchodo-pitan-problem-u-simi>
25. <https://vseosvita.ua/webinar/nasilstvo-v-ukrainskih-skolah-so-zminili-novi-zakoni-274.html>
26. <https://vseosvita.ua/webinar/aktualni-pitanna-u-sferi-protidii-ta-reaguvanna-na-vipadki-domashnogo-nasilstva-281.html>
27. <https://osvitanova.com.ua/posts/1996-5-prychyn-chomu-krytychno-vazhlyvo-hovoryty-pro-nasilstvo-u-simi-poiasnuiie-psykholoh>

28. Булінг – важлива проблема для дітей в Україні. ЮНІСЕФ розпочинає кампанію проти булінгу // Педагогічний портал : освітня преса. URL: <http://pedpresa.ua/185372-buling-vazhlyva-problema-dlya-ditej-v-ukrayini-yunisefrozpochynaye-kampaniyu-proty-bulingu.html>
29. Воронцова Е. Профілактика та подолання булінгу у закладах освіти. URL: <http://xn--d1acjtrgde.kiev.ua/2017/08/24/profilaktika-ta-podolannya-bulinguu-zakladah-osviti/>
30. Воронцова Т. В., Пономаренко В. С. та інші. Вчимося жити разом. Посібник для вчителя з розвитку соціальних навичок у курсі «Основи здоров'я» (основна і старша школа) [Електронний ресурс] // Алатон. – 2017. – Режим доступу до ресурсу: <https://drive.google.com/drive/folders/0Bzt9FAqrO9WcL>
31. Впровадження пілотної моделі структурної профілактики насильства щодо дітей: узагальнення досвіду проекту. *Інформаційно-методичні матеріали*. За заг. ред. І. Д. Звереві. К., 2009. 64 с.
32. Глобальне опитування про булінг [Електронний ресурс] // ЮНІСЕФ – Режим доступу до ресурсу: <http://www.unicef.org/ukraine/ukr/infographicbullying-upd.pdf>
33. Губко А. А. Шкільний булінг як соціально-психологічний феномен. Вісник Чернігівського національного педагогічного університету. Серія: Психологічні науки. 2013. Вип. 114. С. 46–50.
34. Запобігання та протидія насильству. Методичні рекомендації. Київ, 2018. 86 с.
35. Запобігання та протидія проявам насильства: діяльність закладів освіти. *Навчально-методичний посібник*. Андреевкова В.Л., Байдик В.В., Войцях Т.В., Калашник О.А. та ін. К.: ФОП Нічога С.О. 2020. 196 с.
36. Корміло О. Явище боулінгу в освітньому просторі. Проблеми гуманітарних наук. Серія «Психологія». 2015. Вип. 35. С. 174–187.
37. Куртова С. Булінг у школі // Освіта.UA : сайт. URL: http://osvita.ua/school/lessons_summary/upbring/42788/
38. Лист Міністерства освіти і науки України від 18.05.2018 № 1/11-5480 «Методичні рекомендації щодо запобігання та протидії насильству»
39. Мерцалова Т. Насилля в школі: що протиставити жорстокості і агресії?// Директор школи.–2000.–№3.–С.25–32.
40. Поляруш С. І. Поняття та проблема правового захисту від шкільного булінгу // Актуальні проблеми правової науки і державотворення в Україні в контексті правової інтеграції : матеріали X Міжнар. наук.-практ. конф., присвяч. 100-річчю підготовки охоронців правопорядку в Харкові/ МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. Суми, 2017.- С. 211–213.
41. Попередження, виявлення і подолання випадків насильства в сім'ї та жорстокого поведіння з дітьми: тренінговий курс. За заг. ред. О. В. Безпалько, Т. В. Журавель. К.: ТОВ «К.І.С.», 2010. 167 с.
42. Прібиткова Н. О. Булінг у закладах освіти: поняття, структура, причини та шляхи подолання//Сучасні проблеми правового, економічного та соціального розвитку держави. - Харків, 2017
43. Психолого-педагогічна робота у загальноосвітніх навчальних закладах з профілактики насильства над дітьми: Метод. посіб. За заг. ред. Т.П. Цюман. К.: ВПЦ «Експрес», 2009. 328 с.
44. Розбудова миру. Профілактика і вирішення конфлікту з використанням медіації: соціальнопедагогічний аспект. – [Навч.-метод. посібник] / – К.: ФОП Стеценко

В.В. – 2016. – 192 с. ISBN 978-617-7402-03-8

45. Соціальна робота з вразливими сім'ями та дітьми: посіб. у 2-х ч.; Ч. 2. (Соціальна робота з вразливими сім'ями та дітьми). За заг. ред.: Т. В. Журавель, З. П. Кияниці. К. : ОБНОВА КОМПАНІ, 2017. 352 с.
46. Соціально-педагогічна та психологічна робота з дітьми у конфліктний та пост конфліктний період : метод. рек. / Н.П. Бочкор, Є.В. Дубровська, О.В.Залеська та ін. – Київ: МЖПЦ «Ла Страда-Україна», 84 – .2014 с. Електронний доступ: http://la-strada.org.ua/ucp_mod_library_showcategory_31.html__
47. Стоп шкільний терор. Особливості цькування у дитячому віці. Профілактика та протистояння булінгу.-К., 2017.
48. ЮНЕСКО. Как остановить насилие в школе. Пособие для учителей. – 2011.